

met het buitenland laag uitviel. Die stelling was natuurlijk relatief. (1) Elke vergelijking met het buitenland werd bemoeilijkt door het niet verrekenen van de gemeentelijke en provinciale fiscaliteit. (2) Dankzij de relatief lage (rijks)belastingdruk konden de lonen in de hand worden gehouden en werd de concurrentiepositie van de Belgische economie versterkt. (3) Het toenemend belang van de verbruiksbelastingen zorgde voor een lastenspreiding die een dalende belastingdruk voor de vermogende klassen versluiserde. De stijging van de welvaart op het einde van de 19de eeuw kwam dus vooral die elite ten goede. Dat verklaarde waarom tussen conservatieve liberalen en katholieken al snel een godsvrede werd bereikt die stand hield tot de Eerste Wereldoorlog. Het fiscale beleid diende de belangen van een sociaal-economische en sociaal-politieke bovenlaag. In die zin waren de belastingen vooral de 'lasten van de macht'.

Stijn Van de Perre

N. BRACKE, *De economie gekend. De bevolking getemd. Overheidsstatistiek in België, 1795-1870*, Universiteit Gent, 2004, promotor: Prof. Dr. E. Vanhaute

1. VAN PRONKSTUK NAAR STIEFKIND

Tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw werd de Belgische overheidsstatistiek meermaals bejubeld. In 1874, bijvoorbeeld, omschreef Louis Wolowski België voor de *Société de Statistique de Paris* als

"ce petit État qui a constamment fonctionné comme laboratoire d'idées nouvelles [et qui] a initié à la vraie statistique des États bien plus importants, comme la Prusse, l'Autriche, l'Italie" (Robert-Jones, 1997, 7).

Dit staat in schril contrast met de plaats van de Belgische overheidsstatistiek in de historiografie. In de internationale literatuur wordt sedert enkele decennia aandacht besteed aan overheidsstatistiek als kennissysteem; aan de plaats van overheidsstatistiek in het spanningsveld tussen verzamelen en produceren van kennis; aan de verhouding tussen overheidsstatistiek, 'werkelijkheid' en 'objectiviteit' en aan de positie van overheidsstatistiek in het veld van de (statistische) wetenschappen (MacKenzie, 1981; Porter, 1986; Stigler, 1986;

Alonso & Starr, 1987; Anderston, 1988; Desrosières, 1993; Porter, 1995; Klep & Stamhuis, 2002). Een specifieke plaats in het debat over de wijze waarop overheidsstatistiek niet alleen informatie over de samenleving verzamelde, maar ook vormgaf, wordt ingenomen door de vraag welke rol overheidsstatistiek speelde in processen van staats- en natievorming (Patriarca, 1996).

België vindt voorlopig moeilijk aansluiting bij deze internationale onderzoekstendensen. Twee uitzonderingen bevestigen de regel. K. Velle bestudeerde de relatie tussen medische statistiek en gezondheidsbeleid; A. Tixhon die tussen de Belgische staat en de productie van gerechtelijke statistieken (Velle, 1985; Tixhon, 1999).

Voor het overige wordt voornamelijk aandacht besteed aan overheidsstatistiek als bron, staat historische kritiek centraal en wordt geprobeerd 'foute' cijfers te corrigeren (De Brabander, 1984; Hannes, 1981; Goossens & Dejongh, 1997; Vrielinck, 1999; 2000). In werken over Adolphe Quetelet ligt de nadruk meer op diens rol in de sociale wetenschappen dan in de overheidsstatistiek (*Actualité*, 1997; *Adolphe Quetelet*, 1974a; 1974b; 1975). Een metageschiedenis van de productie van overheidsstatistiek in de negentiende eeuw en een instellingengeschiedenis van de belangrijkste statistiekproducenten ontbreken.

2. VRAGEN AAN HET VERLEDEN

De negentiende-eeuwse overheidsstatistiek groeide uit de oudere Duitse *Staatenkunde*, een bestuurswetenschap die erin bestond gegevens over een land te verzamelen en te ordenen om er de (politieke) sterkte van dat land uit af te leiden en er het beleid op te baseren. Ook de overheidsstatistiek was (en is) bedoeld om informatie over diverse aspecten van het land en de samenleving – van economie en politiek tot godsdienst en onderwijs – bijeen te brengen en te structureren ten behoeve van het landsbestuur.

De informatiebehoefte van de overheid dateert van ver voor de negentiende eeuw. Vroege vormen van volkstellingen en bevolkingsregistraties zijn te vinden in de Provence in de dertiende en veertiende eeuw, in Firenze in de vijftiende eeuw en in Spanje in de zestiende eeuw. Hoewel het doel vaak hetzelfde was – het verdelen van de belastingen of het organiseren van het leger – verschilden deze vroege voorbeelden van de negentiende-eeuwse overheidsstatistiek. Het begin daarvan wordt doorgaans in verband gebracht met

het ontstaan van gecentraliseerde (natie-)staten vanaf het einde van de achttiende eeuw.

Belangrijke verschillen tussen 'oude' en 'nieuwe' overheidsstatistiek zijn te vinden in vorm, bereik en organisatie. Vanaf het begin van de negentiende eeuw namen statistieken steeds vaker de vorm aan van met getallen gevulde tabellen (in plaats van verhalende teksten); werd de door of voor de overheid verzamelde informatie gepubliceerd (in plaats van geheimgehouden) en gebeurde het samenstellen van statistieken door gespecialiseerde diensten (in plaats van door ambtenaren die nog andere taken hadden). De overheidsstatistiek maakte een proces van professionalisering, specialisering, institutionalisering en verzelfstandiging door.

Dit alles maakt dat de overheidsstatistiek deel uitmaakt van de eigenheid van de negentiende eeuw. Het was een eigen antwoord op een plaats- en tijdgebonden behoefte om informatie te verwerven en met die informatie om te gaan. Er werden inlichtingen bijeengebracht en geordend die op een gegeven moment voor een bepaald land functioneel waren.

De bevolking getemd. De economie geteld gaat over één nationale overheidsstatistiek, namelijk deze van België. Het onderzoek begint in 1795, zodat het eigene van de Belgische overheidsstatistiek in een tijdsdimensie wordt geplaatst. Centraal in het onderzoek staan niettemin de eerste veertig jaar na de Belgische onafhankelijkheid. Tussen 1830 en 1870, en vooral vanaf de oprichting van de *Commission centrale de Statistique* in 1841, ontwikkelde België zich tot een internationaal voorbeeld inzake overheidsstatistiek. Het onderzoek eindigt in 1870 toen de (eerste) bloeiperiode van de Belgische overheidsstatistiek ten einde liep. De heropbouw enkele jaren later vond zowel vanuit maatschappelijk als vanuit statistisch oogpunt in een andere context plaats.

Het onderzoek wordt ondergebracht onder de ruimere noemer van de *history of measurement*. Het meten perfectioneerde naarmate het efficiënter en op grotere schaal werd georganiseerd en naarmate nieuwe meetinstrumenten en -technieken en nieuwe methodes om de resultaten voor te stellen en te verspreiden werden ontwikkeld. Dit brengt met zich mee dat zowel de producenten van de overheidsstatistiek als de producten een plaats behoeven in het onderzoek.

De bevolking getemd. De economie geteld is daarom in belangrijke mate een geschiedenis van instellingen en personen en van (al dan niet gepubliceerde) statistieken.

Dat de nadruk ligt op de interne geschiedenis van de overheidsstatistiek betekent niet dat wordt voorbijgegaan aan het feit dat de overheidsstatistiek

maar goed kon gedijen wanneer de maatschappelijke en intellectuele omgeving ruimte voor haar maakte en het politiek bestel haar nodig had. De overheidsstatistiek werd inhoudelijk (door statistiek geproduceerde kennis) en vormelijk (statistische producten en statistiekproducerende instellingen) 'gemaakt' door de politieke, economische, sociale, intellectuele en wetenschappelijke contexten waarin ze ontstond en functioneerde. Ze was het resultaat van keuzes en beslissingen gestuurd door actoren met uiteenlopende belangen.

Wat door de overheidsstatistiek gemeten werd, werd behalve door politiek-maatschappelijke keuzes ook bepaald door de methodes en technieken die beschikbaar waren om informatie te verzamelen, controleren, verwerken en publiceren. Het *design* van de informatieverzameling, -verwerking en -publicatie (nomenclaturen, categorieën, vragenlijsten etc.) maakt bijgevolg inherent deel uit van de geschiedenis van de overheidsstatistiek.

Om de onderzoeksvragen te operationaliseren wordt in het eerste deel van *De bevolking getemd. De economie gekend* een chronologisch verhaal over de ontwikkeling van de overheidsstatistiek vanaf 1795 verteld. De historiek van de gespecialiseerde statistische diensten en in het bijzonder van de *Commission centrale de Statistique* neemt hier een belangrijke plaats in. In het tweede deel wordt een specifiek informatieverwervingsproces op de voet gevolgd. De algemene volks-, industrie- en landbouwtellingen van 1846, 1856 en 1866 worden in detail geanalyseerd om de raderen van de informatieverzameling, -verwerking en -publicatie bloot te leggen.

3. HET MET STATISTIEKEN BEDEKTE LAND

Met wortels in de achttiende-eeuwse *Staatenkunde* en voelsprietten naar de twintigste-eeuwse kantheoretische statistiek ging de overheidsstatistiek in de negentiende eeuw op zoek naar een eigen vormentaal en het 'perfecte' getal.

De overheidsstatistiek ontwikkelde voor 1870 twee types statistieken om tegemoet te komen aan de verwachtingen van de overheid ten aanzien van de informatieverzameling. Bij beide 'talen' paste een bevoorrechte organisatiestructuur. Een gedeconcentreerde thematische statistiek was in hoofdzaak bedoeld als politionele waakhond, controle-instrument of crisismanagement: "de bevolking *temmen*". Neutraler positioneerde de algemene statistiek zich in de overheidsstatistiek. Niet onmiddellijke beleidsdoelinden waren haar gids, maar een meer algemene behoefte aan informatie en aan een statistiek

die het land tezamen hield: "de economie *kennen*". Beide types stelden evenwel dezelfde eisen aan het statistisch materiaal. Enkel exhaustieve en correcte tellingen werden aanvaard als bron voor betrouwbare kennis.

3.1. Van het land organiseren naar het land portretteren

Jonge of nieuw samengestelde landen – Frankrijk in 1789, het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in 1815, België in 1830 – zochten in de statistiek een beleidsinstrument dat hen in staat stelde het land te leren kennen, de bevolking te controleren, de samenleving te organiseren, de sociale vrede te consolideren en de economie te saneren. Ze verwachtten dat thematische statistieken *ad hoc* informatie genereerden waarop een beleid kon worden gebouwd, en die vervolgens als in een *loopeffect* de doeltreffendheid van diezelfde politiek (en dus van het regime) konden aantonen. Bij deze statistiek, die vooral in crisissituaties werd ingezet en dus snel gegevens moest bijeenbrengen, paste een gedeconcentreerd organisatie-model. Elk ministerie produceerde de statistieken die nodig waren voor het eigen beleid. Concentratie, centralisatie en zelfs coördinatie van de statistiekproductie betekenden tijdsverlies en deden afbreuk aan de inzetbaarheid van statistiek als controle-instrument of crisismanagement.

Zonder de thematische statistiek los te laten, kwam er toen de nieuwe staten stevig in het zadel zaten ruimte voor een tweede visie op statistiek. Overheidsstatistiek werd niet langer uitsluitend beschouwd als beleidsinstrument, maar ook als portret van het land. Deze algemene statistiek was vanuit statistiektheoretisch oogpunt een kennissysteem dat informatie over het land – en het land zelf? – bijeenhield. Het was een beredeneerd schema dat werd ingevuld met gegevens over bevolking, grondgebied, economie, politieke situatie en morele, religieuze en intellectuele toestand van land en volk. In de praktijk werd evenwel amper werk gemaakt van dit ideaaltypische plan. Vaak bleef de algemene statistiek beperkt tot een eerder toevallige bundeling van reeds bestaande statistieken.

Deze compilaties waren vaak het werk van gespecialiseerde diensten, die nochtans dikwijls precies met het oog op de algemene statistiek waren opgericht. Zij stelden een nieuwe ambtenaar (de overheidsstatisticus), die zich uitsluitend (of toch overwegend) met overheidsstatistiek bezighield, tewerk. Overheidsstatistiek werd mede daardoor een zelfstandige en zichzelf instandhoudende bedrijvigheid. In Frankrijk werd omstreeks 1800 een *Bureau de Statistique* gesticht; het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden kende in het

midden van de jaren 1820 een *Bureau* en *Commissie voor de Statistiek* en België had vanaf 1831 een *Bureau de Statistique générale* en vanaf 1841 een *Commission centrale de Statistique*. De verzelfstandiging van de overheidsstatistiek betekende evenwel niet dat de productie van statistieken werd geconcentreerd. In het beste geval ging het om coördinatie, waarbij de 'centrale' statistische dienst de statistieken van de diverse ministeries samenbracht.

3.2. Een Belgische Commissie voor de statistiek

Het Belgische statistiekmodel zoals dat in 1841 vorm kreeg – met een uitvoerend *Bureau de Statistique générale* en een adviserende *Commission centrale de Statistique* – vertoonde organisatorisch nauwe verwantschap met de overheidsstatistiek in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Niettemin was de *Commission centrale de Statistique* uniek. Voor het eerst trachtte zij ambtenaren en (in hoofdzaak sociale) wetenschappers, journalisten en een enkele cartograaf in één ambtelijk orgaan te verenigen om zo de voortgang van de statistiek te bevorderen. De voornaamste taken van de statistische commissie waren het uitwerken van een plan voor de algemene statistiek en het coördineren van door diverse ministeries geproduceerde statistieken. Dit werd geen succes. De commissie slaagde er niet in richting te geven aan de algemene statistiek en beperkte zich hoofdzakelijk tot het bundelen van bestaande statistieken in *Documents statistiques* en *Exposés de la Situation du Royaume*. De commissie slaagde er evenmin in de statistiekproductie te coördineren, omdat de ministeries te zeer vasthielden aan hun autonomie om hun statistiekproductie te willen afstemmen op een gemeenschappelijk nationaal plan.

Samen met de toenemende kritiek op de overheidsstatistiek vanuit het parlement vanaf de jaren 1850 (wat zich ook vertaalde in budgettaire restricties) en de steeds meer op de voorgrond tredende conflicten tussen ambtenaren als Xavier Heuschling, sociale wetenschappers als Quetelet en sociaal-kritische statistici als Edouard Ducpétiaux had dit tot gevolg dat de *Commission centrale de Statistique* omstreeks 1870 in een diepe crisis werd gedompeld en haar activiteiten tijdelijk staakte. Het exporteren – en het op die manier redden – van het Belgische model door op internationale schaal wetenschappers en ambtenaren bijeen te brengen rond overheidsstatistiek, bleek evenmin een haalbare kaart.

Het was niettemin een hele prestatie dat de *Commission centrale de Statistique* er gedurende dertig jaar in slaagde het verzamelen van informatie te

laten primeren op de tegenstellingen tussen de commissieleden. Drie decennia lang ontplooidde de statistische commissie al bij al een grote activiteit, die zich voornamelijk uitstrekte buiten haar wettelijk voorziene actieterrein en aansloot bij de ambities van (vooral) sociale wetenschappers in de commissie. De *Commission centrale de Statistique* hield zich onder meer bezig met sociaal-wetenschappelijk onderzoek over criminaliteit en armoede.

Een ander terrein waarop de commissie zich actief toonde, waren de algemene demografische en economische tellingen. Ook hiermee trad ze buiten haar eigenlijke bevoegdheden door zich op te stellen als statistiekproducent, met als argument (onder meer) dat ze zo bouwstenen aanleverde voor een algemene statistiek van België. Op twintig jaar tijd bracht de *Commission centrale de Statistique* drie keer een indrukwekkende informatiemachine op gang. In 1846 telde ze voor het eerst in het hele land en gelijktijdig de bevolking, de landbouw en de industrie. Vooral door de gelijktijdigheid van de drie operaties was dit omstreeks het midden van de negentiende eeuw internationaal een unieke onderneming. In 1856 combineerde de statistische commissie een uitgebreide volkstelling met een beperkte landbouwtelling en tien jaar later zette ze andermaal een driedelige telling op het getouw. Niet toevallig ging het hier om drie thema's die de kracht van het land bepaalden en in die zin in de negentiende eeuw centraal stonden in de afbakening van de natie.

3.3. De informatieverzameling in het gareel

Behalve door deconcentratie werd de overheidsstatistiek aanvankelijk gekenmerkt door decentralisatie. Het initiatief voor een telling vertrok bij de centrale overheid (en het was ook daar dat de informatie terug verwacht werd), maar de manier waarop de gegevens bijeengebracht werden, was een zaak van regionale en lokale overheden. Zo kon het gebeuren dat in één statistiek informatie was opgenomen die hier uit administratieve bronnen was gehaald, daar was overgeschreven uit oudere tellingen en elders door middel van huis-aan-huisenquêtes was bijeengebracht. De statistieken bevatten daardoor geenszins uniforme informatie. Door de inlichtingen in één nomenclatuur te vatten, werd dit evenwel aan het oog onttrokken.

De volkstelling van 1829-1830 betekende een doorbraak in de centralisatie van de informatieverzameling. Voor het eerst werd iedereen op dezelfde manier geteld: door middel van eenvormige telformulieren rondgedeeld door tellingsagenten en ingevuld door of op aangeven van de gezinshoofden. Hoewel de telling centraal werd uitgedacht en gecoördineerd stonden haar

omvang en schaal een volledige centralisatie in de weg. De eigenlijke informatieverzameling werd uitbesteed aan de lagere overheden en de tellingsagenten. Iedereen ontving dan wel dezelfde vragenlijst, maar het was niet zeker dat iedereen ze op dezelfde manier invulde of dat de gemeentelijke of provinciale overheden de informatie op dezelfde manier verwerkten.

Bovendien eiste de algemene volkstelling wel de medewerking van alle inwoners, waardoor ze een ongekende daad van nationale samenwerking was, maar kon ze geen 'correcte' cijfers afdwingen. Dit was nochtans een basisvoorwaarde om de nominatieve informatie over de getelde eenheden (de inwoners) te aggregeren tot 'betrouwbare' kennis. Ondanks deze beperkingen was het dit organisatiemodel dat de Belgische *Commission centrale de Statistique* in 1846 overnam voor haar algemene tellingen.

3.4. Zoeken naar 'betrouwbare' kennis

De algemene tellingen van 1846, 1856 en 1866 wilden het hele land en alle inwoners op een uniforme manier tellen. Ze combineerden volledigheid en uniformiteit en wilden exhaustief zijn, in de negentiende-eeuwse overheidsstatistiek het keurmerk voor 'betrouwbaarheid'. De overheid sloot een kanstheoretische benadering van de overheidsstatistiek over het algemeen uit. De waarschijnlijkheidsleer ging op basis van gedeeltelijke waarnemingen op zoek naar waarschijnlijke kennis, wat haaks stond op de naar zekerheden zoekende overheidsstatistiek.

Een bijkomende voorwaarde om van exhaustieve tot 'betrouwbare' kennis te komen was dat de statistische informatie 'correct' was. Dit bleek problematisch. De respondenten waren de zwakke schakel. Industriëlen en landbouwers, bijvoorbeeld, vreesden de gevolgen van de overheidsstatistiek en deelden eerder bedachtzaam en argwanend – en soms zelfs opzettelijk leugenachtig en frauduleus – informatie mee. Behalve onwil leidden ook onkunde en onwetendheid – het antwoord op sommige vragen niet weten – tot 'fouten' in de statistiek.

De overheid beschikte niet over (machts)middelen om 'correcte' informatie af te dwingen, over controlemechanismen om 'fouten' op te sporen of over technieken om deze te corrigeren. In het beste geval kon ze de waarschijnlijkheid van de bijeengebrachte gegevens inschatten door hun onderlinge cohesie en interne coherentie na te gaan. Wiskundig-statistische technieken om dit te doen werden pas tijdens de laatste decennia van de negentiende

eeuw ontwikkeld, zodat de overheidsstatistiek voordien voornamelijk intuïtief te werk ging.

Werd in het begin van de negentiende eeuw nog gehoopt dat de respondenten naarmate ze meer vertrouwd raakten met de statistiek 'betrouwbaardere' informatie zouden verstrekken, dan bedacht de Belgische statistische commissie bij de algemene tellingen een heel eigen antwoord op problematiek van het 'correcte' getal. Vragen waarvan de *Commission centrale de Statistique* verwachtte dat er geen of slechts weinig 'correcte' antwoorden op zouden komen, werden niet gesteld. De algemene volks-, landbouw- en industrietellingen waren daardoor vooral tellingen van het haalbare (ook al was dit moeilijk te verzoenen met de idee om 'overal' informatie over te verzamelen). De officiële statistiek eiste voor zichzelf het recht op om informatie te verzamelen, maar kende de bevolking evengoed het recht toe om inlichtingen over gevoelige onderwerpen niet met de staat te delen. De respondenten hadden daardoor indirect invloed op de informatieverzameling.

3.5. Identificatie met overheidsstatistiek?

De overheidsstatistiek vereiste een grote inzet aan mensen en middelen. Zeker bij de tellingen van 1846, 1856 en 1866 was de Belgische overheid er zich van bewust dat zij door hun omvang en schaal en door de inzet die zij vereisten slechts sporadisch konden worden georganiseerd. Het beeld van het land dat in de algemene tellingen vastgelegd werd, moest tien jaar meegaan. De algemene tellingen moesten daardoor een zekere houdbaarheidsdatum hebben, iets wat de *Commission centrale de Statistique* vertaalde in tellingen van het normale. Ze wilde geen uitzonderings- of crisissituaties, die snel voorbij zouden zijn, vastleggen. De algemene tellingen waren in de eerste plaats bedoeld als referentiekaders die toelieten met kennis van zaken over bevolking en economie te spreken.

Dat vooral het normale – de doorsneesituatie – in beeld werd gebracht, had ook te maken met het feit dat de algemene tellingen portretten waren, en dat het dus de bedoeling was dat ze werden bekeken. De overheidsstatistieken moesten het land met fierheid tonen aan de eigen bevolking en aan de buitenwereld. Ze waren bijvoorbeeld bedoeld als bewijs van het succes van de Belgische revolutie en moesten daarom een stabiel en welvarend land laten zien.

De natievormende kracht van de overheidsstatistiek moet wellicht vooral hier worden gezocht. De algemene overheidsstatistieken hielden het land

samen en etaleerden het aan de buitenwereld. Of ze ook een proces van identificatie tot stand brachten waardoor de bevolking zich deel ging voelen van een *imagined* en in de statistiek gebeitelde gemeenschap is zeer de vraag. De overheidsstatistiek riep immers veel weerstand en verzet op. Wel deed ze een beroep op de betrokkenheid van de hele bevolking, maar dit hoeft niet te betekenen dat er een vorm van verbondenheid met het land of de overheid ontstond.

Ook op de vraag of de respondenten zich identificeerden met de categorieën waarin ze werden ingedeeld, kan wellicht geen eenduidig antwoord worden gegeven. Het onderzoek over de statistiekproductie geeft alleszins geen uitsluitel. De vragen over de richtlijnen en de herhaalde verduidelijkingen omtrent beroeps- en sociale groepen bij de algemene tellingen doen wel vermoeden dat dergelijk identificatieproces – als het er al was – traag en moeizaam verliep.

Dat de nomenclaturen het ideologisch begrippenkader van de statistiekproducenten, die behoorden tot eenzelfde burgerlijke, (hoog) opgeleide, liberale maatschappelijke groep, weerspiegelden en bestendigden, kan eveneens worden verondersteld, maar moeilijk worden aangetoond. De mogelijke ideologische vooronderstellingen hebben weinig sporen nagelaten in de bronnen. De inhoud en wijze waarop de nomenclaturen tot stand kwamen, werden zelden geëxpliciteerd.

4. EPILOOG. EN VERDER?

Het roemrijke verleden en de voorbeeldfunctie van de Belgische overheidsstatistiek tussen 1840 en 1870 is – in het licht van het internationale onderzoek over dit onderwerp – een reden voor historisch onderzoek hierover. Inzicht in de negentiende-eeuwse overheidsstatistiek kan bovendien bijdragen tot een beter begrip van de manier waarop kennis in het verleden werd verzameld, gestructureerd en gebruikt. Met *De economie gekend. De bevolking getemd* is de kous dan ook niet af. Een belangrijk aspect dat in het proefschrift niet aan bod is gekomen, is het gebruik van de overheidsstatistiek (in maatschappelijke debatten of politieke besluitvorming, bijvoorbeeld).

BIBLIOGRAFIE

Actualité et universalité de la pensée scientifique d'Adolphe Quetelet, Brussel, 1997.

- Adolphe Quetelet 1796-1874. Exposition documentaire présentée à la Bibliothèque Royale Albert Ier à l'occasion du centenaire de la mort d'Adolphe Quetelet*, Brussel, 1974a.
- Adolphe Quetelet 1796-1874. Recueil des travaux et contributions présentés en 1974 en hommage à son rôle de statisticien*, Brussel, 1974b.
- Adolphe Quetelet 1796-1874. Hommages et contributions*, Brussel, 1975.
- ALONSO (W.) & STARR (P.) (ed.), *The politics of numbers*, New York, 1987.
- ANDERSON (M.J.), *The American census. A social history*, New Haven, 1988.
- DE BRABANDER (G.), *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit in België (1846-1979): een bronkritische studie van het bronnenmateriaal*, Leuven/Brussel, 1984.
- DESROSIÈRES (A.), *La politique des grands nombres. Histoire de la raison statistique*, Parijs, 1993.
- GOOSSENS (M.) & DEJONGH (G.), *Agriculture in figures. Belgian agricultural and cadastral statistics for the period 1801-1825. Publication of source material*, Leuven, 1997.
- HANNES (J.), "Historische kritiek en verder. Een gevalstudie: Turnhout 1846", *Bijdragen tot de Geschiedenis*, LXIV, 1981, nos. 1-2, pp. 79-105.
- KLEP (P.M.M.) & STAMHUIS (I.H.) (ed.), *The statistical mind in a pre-statistical era: the Netherlands 1750-1850*, Amsterdam, 2002.
- MACKENZIE (D.A.), *Statistics in Britain, 1865-1930. The social construction of scientific knowledge*, Edinburgh, 1981.
- PATRIARCA (S.), *Numbers and nationhood. Writing statistics in nineteenth-century Italy*, Cambridge, 1996.
- PORTER (T.), *The rise of statistical thinking, 1820-1900*, Princeton, 1986.
- PORTER (T.M.), *Trust in numbers. The pursuit of objectivity in science and public life*, Princeton, 1995.
- ROBERT-JONES (P.), "Introduction" in: *Actualité et universalité de la pensée scientifique d'Adolphe Quetelet*, Brussel, 1997, pp. 7-8.
- STIGLER (S.M.), *The history of statistics. The measurement of uncertainty before 1900*, Cambridge (USA)/Londen, 1986.
- TIXHON (A.), "Contrôler la Justice, construire l'État et surveiller le crime au XIXe siècle. Naissance et développement de la statistique judiciaire en Belgique (1795-1901)", *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, LXXVII, 1999, pp. 965-1001.
- VELLE (K.), "Statistiek en sociale politiek: de medische statistiek en het gezondheidsbeleid in België in de 19de eeuw", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XVI, 1985, nos. 1-2, pp. 213-242.
- VRIELINCK (S.), "Boerenbedrog. De volkstelling van het jaar VIII in de Belgische departementen" in: J. ART & L. FRANÇOIS (ed.), *Docendo discimus. Liber amicorum Romain Van Eenoo*, Gent, 1999, pp. 97-115.
- VRIELINCK (S.), *De territoriale indeling van België (1795-1963). Bestuursgeografisch en statistisch repertorium van de gemeenten en de supracommunale eenheden (administratief en gerechtelijk). Met de officiële uitslagen van de volkstellingen*, Leuven, 2000.

Nele Bracke